

ELENA MANNOVA

1.

Új fogalmak – divat vagy szükségszerűség?

Az 1989 utáni politikai változások lehetővé tették a szlovákiai történetírás egyik-másik ideológiai korlátjának az áttörését. Az akadémiai történetírás nemzeti, illetve osztályszempontokhoz igazodó addigi fővonala után a „nemzeti történet” kutatása került a középpontba, miközben kevés szó esik annak közép-európai vonatkozásairól (s ritkán az elemzésükre is sor kerül). Megerősödött az egyes társadalomtudományok képviselői közti párbeszéd, s az egymással szomszédos tudományágak növekvő mértékben figyelnek egymás eredményeire, kérdésfeltevéseire, módszereire és fogalomhasználatára. A történészek által írt, új fogalmakkal is dolgozó tudományos életrajzok rendszerint forrásaikra – a rokon tudományos ágak kutatóival fenntartott kapcsolatokra, s mindenekelőtt a külföldi tanulmányutak és az egyes nemzetek fölötti munkacsoportokban való együttműködés adta lehetőségekre – is utalnak.

A kilencvenes évek tudományos tanácskozásainak programjában, illetve a szakfolyóiratok oldalain tömegesen jelentek meg az akkori társadalomtudományi diskurzusok olyan divatos szakszavai, mint a modernizáció, az elit, a modern nemzet, az etnicitás, az etnocentrizmus, a multietnicitás, a multikulturalizmus, az etnikai tolerancia, a kollektív identitás, az adaptáció stb. Ami azt is jelentette, hogy a szlovák történészek is – noha többségük továbbra is a „klasszikus” politikatörténetet részesítette előnyben – az egyes politikai mérföldkövek fölött átívelő, hosszú távú folyamatokat kezdték vizsgálni, s a társadalmi életben bekövetkezett változásokat a „kultúra” segítségével, a jelentések és az értékek figyelembevételével igyekeztek értelmezni. A nemzet és az etnicitás fogalma a történészirtársadalom differenciálódásának ösztönzőjévé vált. A történészek „nationalistákra” (primordialistákra) és „kozmpolitákra” való felosztása sajtóvitákra vezethető vissza, módszertani szempontból pedig, mindent összevetve, esszencialistákról és konstruktivistákról lehetne beszélni. Ez a felosztás azonban igen pontatlan, s nemcsak azért, mert némely kutatók csak késve adják meg egyik-másik fogalom értelmezését (esetenként meghatározását). Például ugyancsak némely, a „nemzetietlenek” táborába sorolt történész gyakran használja a nemzet fogalmát egy, esszencialista értelemben vett „kollektív lény” jelentésben, azaz nem tudatosítják, hogy – amint arra Rogers Brubaker rámutat – felcserélik egymással az elemzést

és a gyakorlatot. De az ún. „kevésbé nemzeti” történészek munkáiban sem nyilvánul meg a konstruktivista megközelítés egyértelműen és határozott formában, mivel a konkrét kutatások ellentmondanak annak az elképzelésnek, hogy a nemzeti identitás kialakításához elegendő a nemzeti aktiviták „felülről” jövő tevékenysége, anélkül, hogy az emberek megosztották volna az etnikai identitással kapcsolatos elképzeléseiket.

Az utóbbi évtizedben a történelemírás fogalomhasználata olyan kifejezésekkel bővült, mint mindenekelőtt az alteritás, a (nacionalista) diszkurzus, a gender identitás, a csoport-, illetve társadalmi reprezentációk és kategóriák, vagy mint a sztereotípiák, a mitológiák és a történelmi emlékezet. Az a szakmaközi kutatócsoport, amely 2002–2006 között a Szlovák Tudományos Akadémia egyik szervezetének (*Centrum excelentnosti~ Center of Excellence*) égisze alatt folytatott kutatást, amely már a címével is jól példázza a jelenlegi „tudományos értelemben alkalmas” terminológiát (*Kollektív identitások a modern társadalmakban – A Közép-Európa régió – A kollektív kategóriák és identitások létrejöttének, reprodukálásának és transzformálásának folyamatai*), három alapfogalom – a kollektív önmeghatározás, a csoport és az emlékezet – vizsgálatára összpontosította figyelmét.¹⁶ A kisebbségekről szóló fejezet többek között a multikulturális társadalmak etnokulturális viszonyainak három elméleti modelljére reflektált, melyeket a *Modernitás – Bécs és Közép-Európa 1900 körül* szakmaközi kutatói program keretén belül osztrák tudósok dolgoztak ki (Moritz Csáky és koll.). Egyszerűbben fogalmazva: az általános modell esetében a domináns csoport asszimilálja a nem dominánsat; a második, a komponens modell az etnikai heterogenitás és az etnikai kultúrák körülhatárolhatóságának megőrzéséből indul ki, míg a harmadik, az emergens modell a kulturális transzferekre hívja fel a figyelmet. Annak ellenére, hogy az említett elméleti modellek művilleg elszigetelik a történelmi-társadalmi kontextusból fakadó viszonyok bizonyos típusát, előnyük, hogy kiemelik a kisebbségi kollektívák működésének processzuális jellegét.¹⁷ A tudományos elemzésnek új, a szlovák tör-

¹⁶ Kilánová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva (szerk.): *My a tí druhy v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Bratislava, Veda, 2009.

¹⁷ Weiler, Bernd – Stachel, Peter: Methodische Überlegungen zur vergleichenden Analyse politischer und kultureller Beziehungen in multiethnischen Gesellschaften. In: Csáky, Moritz – Kury, Astrid – Tragatschnig, Ulrich (szerk.): *Kultur, Identität, Differenz*. Innsbruck, Studienverlag, 2004, 45–62. p.; Tancer, Jozef: Úvod. Identita z aspektu menšinovej etnicity. In: Kilánová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva (szerk.): *My a tí druhy v modernej spoločnosti*, i. m., 345–347.

ténetírásban is hasznosítható fogalma lehetne a csoportosság (*skupinivos*), illetve a kisebbségi csoport léttudatának kialakítása esetében a kisebbségi-ség (*menšinivos*) terminológiája.

2.

Változások a saját kutatásaimban

Jóformán az 1980-as évek végéig levéltárban dolgoztam, vagyis rendszeres tudományos tevékenységem kezdetei alapjában véve már a politikai változások korszakával kapcsolódnak össze. Mindemellett nagymértékben azokból az egyleti forrásokból (*spolkové pramene*) indultam ki, melyek feldolgozásával levéltárosi éveim alatt foglalkoztam. Ezekkel a makro- és a mikrohistoria határán működő egyletekkel kapcsolatos anyagokat azon új történeti, társadalmi és etnológiai projektek során is felhasználhattam – a polgárság, a polgári társadalom, a városokban zajló etnokulturális folyamatok, a Szlovákia mai területén a 20. század elején és az első világháború idején végbemenő társadalmi és kulturális változások viszonylatában –, melyeket az élet kínált számomra. Főleg az osztrák, német és magyar kollégáimmal való együttműködésnek köszönhetően az etnicitás-felfogásom ez idő alatt több vonatkozásban is pontosabbá vált. „Egyleti szemléletem” az identifikációs folyamatok és lojalitásváltozások, valamint a különböző helyeken – kezdetben Pozsonyon, később a dél-szlovákiai városokon (Komárom, Losonc), illetve Lőcsén – belüli interetnikus viszonyok mechanizmusainak vizsgálatához vezetett el. A helyi szintű etnicitásvizsgálatok megkérdőjelezték a körülhatárolt nemzeti és etnikai „csoportokról” és „kulturákról” szóló eredeti elképzeléseimet, és arra sarkalltak, hogy az etnikai és nemzeti identifikációt a különböző társadalmi jelenségek kategorizálásának egyik fajtájaként értelmezsem. Ezért arra törekszem, hogy a pre nacionális korszakok vonatkozásában a szlovákok, magyarok, németek stb. kategóriákat a szlovákul, magyarul, németül beszélő lakosság konkrétabb fogalmával váltsam fel.

3.

*Az etnikai és nemzeti identitások szerepe
a közép-európai társadalmakban*

Az etnicitás és a „nemzettel” való azonosulás kérdése 1989 után a politika jelentős eszközévé vált, aminek következtében Közép-Európát „a kisebbségek kísértete” járta be, mely a nemzetállami többségre is fenyegetőleg hatott. Nem csupán a politikai érdekek (az etnicitás politikai kategorizálása), hanem az adminisztratív gyakorlat (az etnicitás intézményesített kategorizálása a statisztikákban és a hivatalos iratokban) is fokozza az emberek különböző csoportokba sorolhatóságát, és megnehezíti a kollektív önazonosságok változásainak és szituativitásának tudatosítását. Mint általánosan ismert, a főleg a szlovák–magyar történelem bizonyos témáinak politikai medializálása (a Cirill és Metód-, illetve turulmadár-emlékműállítási harcok, a Lex Hlinka-ügy, az ószlovákok fogalmának bevezetése stb.) mindig az időszerű társadalmi problémák eltakarására irányul.

Hasonlóképpen sok (nemcsak esszencialista!) társadalomtudóshoz, a szlovák politikusok szóhasználatában is hierarchikus viszonyba került egymással a nemzet – nemzetiség – etnikai csoport,¹⁸ s úgy tesznek, mintha léteznének az identifikációnak objektív feltételei, és lehetséges lenne az etnikai egységek világos megkülönböztetése, illetve pontos meghatározása és körülhatárolása.

4.

Az etnicitáskutatás jövőbeli kulcskérdései

Úgy gondolom, hogy az etnicitáskutatás fő feladatai nem tisztán tudományos, hanem inkább össztársadalmi jellegűek: felhívni a figyelmet a nacionalizmus veszélyére. A történetíráson belül a „metodológiai nacionalizmus”, azaz annak meghaladására kellene törekednünk, hogy a nemzetállamot az elemzés „természetes” egységének tekintjük.¹⁹

¹⁸ V. ö. *A nemzet, a nemzetiségek és az etnikai csoportok a társadalom transzformációjának folyamatában* állami projekt kutatási jelentéseinek összefoglalásával: Šutaj, Štefan (szerk.): *Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov, Universum 2004.

¹⁹ Brubaker, Rogers: *Predhovor/Preface*. In: Drál, Peter – Findor, Andrej (szerk.): *Ako skúma národ. Devä štúdií o etnicite a nacionalizme*. Brno, Tribun EU 2009, 4.

Az etnicitás vizsgálatánál nem az esszencializmus és a szociális konstruktivizmus konfrontációja jelenti a legnagyobb gondot. Kulcskérdés, hogy mely mechanizmusok és feltételek mellett válik a látens etnicitás láthatóvá és manipulatívává, illetve hogy a különbözőségek észlelése a társadalmi határok kitzűzését vonja magával. Ez idáig a történettudomány figyelmét egy olyan kérdés – elsősorban az állam és a kisebbségek, adott esetben például a kisebbségi intézmények, illetve elit viszonya – kötötte le, melynek megközelítése a bevett történetírói módszerekkel is lehetséges. Az etnikai klasszifikációk mindennapi életben való működésének megismerése érdekében az eddigieknél nagyobb mértékben szükséges azokhoz a forrásokhoz (ego-dokumentumokhoz) és módszerekhez (oral history) folyamodni, amelyek lehetővé teszik az események résztvevőinek elemzését, illetve azt, hogyan élik meg ezek a saját etnicitásukat és kisebbségiségüket. Úgy gondolom, hogy a Szlovákia területén fellelhető forrásanyagok esetében elkerülhetetlen megvizsgálni a tételt, miszerint a múltban nagyon sokan „indifferensek voltak a nemzettel szemben” (Pieter Judson meghatározása), vagy szélesebb mértékben ki kell használni a hibrid kultúra, a közös kulturális kódok és a közös emlékezethelyek koncepcióját (Moritz Csáky). A nemzeti identifikáció faji (*rodové*) aspektusainak vizsgálata nálunk még csak nemrég vette kezdetét. Új ösztönzéseket kínál a kognitív antropológia is: Martin Kanovský például arra hívja föl a figyelmet, hogy az etnikai identitások megkonstruáltságának kihangsúlyozásakor néhány általános lelki adottságról – a társadalmi reprezentációk „pszichológiai esszencializálásáról” – is megfelekedünk. Az általa feltett kérdés – azaz hogyan váltotta fel a különböző felekezetek és rendek esszencializmusát a nemzetek esszencializmusa – a történészek érdeklődését is felkelthetné.²⁰

5.

Az „új történetírás” eredményei

Már a nyolcvanas években, az első szlovákiai kutatók között volt, akik a 20. századi etnikai együttélés kutatásának szükségességét hangsúlyozták

²⁰ Kanovský, Martin: *Reprezentácie etnicity na západnej Ukrajine a na východnom Slovensku*. In: Drál, Peter – Findor, Andrej (szerk.): *Ako skúma národ*, i. m., 9–34. p.; az említett szerzők tanulmányait lásd az alábbi gyűjteményben: Marušiak, Juraj – Ferencová, Michaela (szerk.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava, Veda 2005.

Kelet-Európában. Hogyan látja, milyen pályát futott be eddig és milyen eredményeket hozott a szélesebb szlovákiai közéletben az az új történelemszemlélet, melynek meghonosításán fáradoztak?

A szociális konstruktivizmusnak Szlovákiában viszonylag kevés követője akad (vagy inkább csak kevésbé ismert?). A nemzet történetírói tárgyiasításának kritikája vagy a nemzeti mítoszok dekonstruálására tett kísérletek még nem is olyan régen a történészársadalom egy részének egyet nem értésével találkozott. Néhány, főleg fiatalabb történész viszont már programszerűen vállalja a kollektív identifikáció kérdéskörének elméleti megközelítését (például Vörös László a reprezentációról szóló tanulmányában, illetve a hagyományos történetírás ismeretelméleti alapjairól és módszereiről írt disszertációjában), s a szóban forgó elméletek gyakorlati alkalmazására törekszik (erre jó példák Miroslav Michela, Juraj Benko, Marína Zavacká esettanulmányai).²¹ A különböző elméleti és módszertani elveken alapuló újabb kutatásokat tekinti át a már említett, *My a tí druhí v modernej spoločnosti* című kiadvány is, amely a származás, a vallásosság, a nemzet és a kisebbség szempontjából, illetve a konfliktushelyzetek összefüggésében elemzi a kollektív identifikációkat.

Szlovákból fordította: *Ozsvald Zsuzsa*

²¹ Vörös, László: *Premeny obrazu Slovákov v maďarskej hornouhorskej regionálnej tlači v období rokov 1914–1918*. Historický časopis, 2006, 54. évf., 3. sz., 419–450. p.; Vörös, Ladislav: *Analytická historiografia a národné dejiny. Sociálne reprezentácie Slovákov v uhorsko-maďarskom nacionalistickom diskurze v období prvej svetovej vojny*. Dizertačná práca HÚ SAV, Bratislava 2008.